

فرهنگ شهرها و روستاهای ایران

سیدعلی آل داود

فرهنگ جغرافیایی آبادیهای ایران. تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۵۶ تاکنون، ۱۳۹ جلد [فعلاً ۹۹ جلد در ۷۱ مجلد منتشر شده است].

غیر از تحقیقات و تتبعاتی که در کتب جغرافیایی قدیم درباره شناسایی روستاها و شهرهای ایران زمین انجام شده، نخستین کوششهایی که در عصر جدید در این باره صورت پذیرفت در دوره محمدشاه قاجار بود. در دوره پادشاهی وی اول بار طی پرسشنامه‌های ارسالی به گوشه و کنار کشور از امیران و حکام دولتی درخواست شد که اطلاعات جغرافیایی مورد نیاز را درباره شهرها و مناطق قلمرو خود فراهم آورند و به مرکز ارسال دارند. این پرسشنامه‌ها متضمن سؤالاتی درباره اوضاع اجتماعی و اقتصادی هر ناحیه نیز بود. معلوم نیست که این اطلاعات از همه نقاط کشور گردآوری و یا در مجموعه‌ای جغرافیایی از آن استفاده شده باشد. پس از آن، نخستین تلاشهای منظم در زمان ناصرالدین شاه انجام گرفت. این پادشاه، که خود شیفته دانش و مشوق دانشمندان و پژوهشگران بود، از طریق اداره انطباعات چندین بار کوشش کرد تا موجبات تدوین فرهنگ جغرافیایی کاملی برای شناسایی همه نقاط ایران فراهم آورد. از جمله دانشمندان این عصر محمد حسن خان اعتمادالسلطنه (رئیس اداره انطباعات) برای تألیف کتاب معروف *مرآت البلدان* - که اولین فرهنگ جغرافیایی منظم ولی ناتمام درباره ایران شمرده می‌شود - پرسشنامه‌ای تهیه و از فرمانروایان ولایات درخواست کرد که جغرافیای منطقه خود را بنویسند و برای او بفرستند. به این ترتیب اطلاعات مفصلی درباره بسیاری از مناطق کشور فراهم آمد. اما اعتمادالسلطنه توفیق اجرای کامل طرح خود را نیافت و چهار جلد موجود *مرآت البلدان* تنها حدود یک چهارم طرح کلی کتاب او را شامل است. شاید هم پاسخ

پلیسی حاکم بر آن کشور که یادآور فضای اجتماعی توصیف شده در زمان ۱۹۸۴ اثر جرج ارول بود از او موجود چنان مطیع و ترسویی می‌سازد که آماده همرنگی با هر جماعتی است. خود او تعریف می‌کند که در شوروی همواره «سعی می‌کرد نه کار شک برانگیزی انجام دهد و نه حرفی سوءظن‌آمیز بگوید... خلاصه، اومی دانسته که برای گذراندن یک زندگی بدون مشکل در شوروی باید همیشه مشغول باشد... به همین دلیل داوطلب شده بود تا علاوه بر هشت ساعت کار عادی روزانه‌اش، هشت ساعت هم شبانه در بیمارستان بماند. او به عنوان جراح متخصص زنان بیشتر وقتش را در اتاق عمل که خود را ایمن تر احساس می‌کرد می‌گذرانیده است؛ چون در این محل نه تنها خود را کسی می‌دانسته، بلکه دکترهای بیهوشی و پرستاران، به خاطر رعایت بهداشت، دهان خود را می‌بستند و بیمار هم که بیهوش بود؛ در نتیجه، هیچ کس حرفی نمی‌زد تا برایش خطرناک باشد.»

غم انگیز اینکه فردای روزی که پزشک مزبور این حرفها را به نویسنده می‌گوید، وقتی او باز درباره تشکیلات بیمارستانها در شوروی چیزهایی می‌پرسد، پزشک می‌گوید: «دیروز خیلی حرف زدم. به خاطر خدا دیگر سؤالی نکنید. دچار کابوس می‌شوم. حاضرم یک بار دیگر جوابت را بدهم، اما به شرط آنکه آخرین بار باشد. به هر حال، وقتی در بیمارستان بلندگو صدایمان می‌کرد درست مثل همین جا [منظور زندان اوین است] بود. یعنی هیچ وقت نمی‌دانستیم برای چه ما را خواسته‌اند، ملاقاتی ساده در پیش داشتیم و یا اینکه می‌خواستند تشویق یا تنبیهی را اعمال کنند؛ بدین معنی که به شهری مورد علاقه یا برعکس، شهری نامطلوب منتقلمان نمایند. همیشه امکان همه چیز بود و هیچ کس به فردایش اطمینانی نداشت.» (ص ۳-۴۷۲)

نویسنده پس از توصیف حالات این پزشک نگویند از حزب توده سخن می‌گوید و سیاستهای آن حزب را پس از پیروزی انقلاب اسلامی تشریح می‌کند.

کتاب *از کاخ شاه تا زندان اوین* خواندنی است گرچه ترجمه شتابزده، مجادله‌های عمدتاً نالازم ناشر با نویسنده در پانوشته بسیاری از صفحات (به نظر می‌رسد ناشر برخی از پانوشته‌ها را به این قصد نوشته که کتاب آسانتر اجازه انتشار بگیرد ولی هر جا هم که نویسنده درباره گروهها و اشخاص مورد علاقه ناشر نظری ابراز کرده یا حتی صفتی به کار برده که ناشر نمی‌پسندد، در پانوشته «نادرست» را «درست» کرده است. این کار بیش از آنکه بی‌لطفی ناشر به نویسنده باشد نشانه بی‌اعتمادی او به شعور خواننده است)، و دست و دل‌بازی فراوان در به کار بردن ویرگولهای بیجا و جمله خراب کن لذت خواندن کتاب را مخدوش می‌کند.

پرسشنامه‌های او از همه ایالات کشور فراهم نشده باشد. اعتمادالسلطنه چهار جلد کتاب مذکور را در زمان حیات، میان سالهای ۱۲۹۴ تا ۱۲۹۶ ق. به طبع رسانید. اخیراً نیز طبع متّحی از آن روانه بازار شده است. در کتابخانه وزارت دارایی هشت دفتر خطی موجود است که، به نقل ایرج افشار، حاوی بخشهایی از گزارشهای حکام و دانشمندان ولایات ایران درباره منطقه خودشان است. این مجموعه، در حقیقت، گزارشهایی است مقدماتی که برای تألیف *مرآت البلدان* تهیه شده بوده و شامل اطلاعاتی است درباره تاریخ و جغرافیا و جغرافیای تاریخی شهرهای قم، کاشان، خوزستان، دره لار و شمیران، اصفهان، فارس، گیلان، قزوین، جیرفت، کرمان و پاره‌ای از مناطق مرکزی ایران، و گوشه‌هایی از آن تاکنون جداگانه چاپ شده است.^۱

پس از آن، در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه، دیگر بار به همه فرمانروایان ولایات دستور داده شد که رساله‌ای درباره چگونگی و خصوصیات شهرستانهایی که در آن سکونت دارند تنظیم کنند و به مرکز بفرستند. این رسالات، پس از اینکه به مرکز رسیده، در کتابچه‌های منظمی صحافی شده و هم اکنون حدود ۱۴ مجلد آن در کتابخانه سلطنتی سابق نگهداری می‌شود.^۲

در سال ۱۳۲۳ ش، اداره کل آمار و ثبت احوال وزارت کشور کتاب *اسامی دهات کشور* را تدوین و منتشر کرد. این کتاب، که جدولهایی مفصل از استانها و شهرستانها و دهستانهای کشور در آن درج شده، مجموعاً حاوی نام ۴۱۵۲۱ آبادی است که همراه با میزان جمعیت آنها ذیل اسامی دهستانها و شهرستانها مرتب شده است. شش سال بعد، اداره مذکور کتاب دیگری با نام *جغرافیا و اسامی دهات کشور* در سه جلد منتشر ساخت که نسبت به کتاب اول مفصلتر و اطلاعات آن کاملتر و تازه‌تر بود و در مقدمه شرح کاملی درباره پیشینه سرشماری در ایران و واحدهای سبج احوال مملکتی و قوانین و آیین نامه‌های مربوط به آن آمده که همه مفید و ارزشمند است. افزون بر آن، قبل از شرح آمار هر استان، صفحاتی به ذکر شرایط جغرافیایی و اقلیم باستانی و تاریخی آن اختصاص یافته و در پایان هر بخش نقشه استان با مقیاس يك ميليونم آمده است. در همین زمان، مفصلترین و مهمترین اثر موجود در این زمینه، یعنی *فرهنگ جغرافیایی ایران*، به تصدی سر تیب حسینی رزم آرا، میان سالهای ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۲، به همت دایره جغرافیایی ستاد ارتش پدید آمد. این فرهنگ ده جلد است و هر جلد آن به یکی از استانهای کشور تعلق دارد و چون ایران در آن زمان به یازده استان منقسم می‌شد جلد چهارم مختص به دو استان آذربایجان شرقی و غربی گردید. اطلاعات مندرج در این فرهنگ ده جلدی را دهها افسر و درجه‌دار اداره جغرافیایی ارتش فراهم آورده‌اند که منظم و الفبایی شده است. در مقدمه جلد اول

توضیحاتی درباره شیوه گردآوری اطلاعات مربوط به موقعیت جغرافیایی، آب و هوا، مذهب، محصولات، جمعیت، صنایع و آثار قدیمه به دست داده شده است. براساس این نوشته، مأموران نظامی حدود پنجاه هزار بار به مناطق مختلف کشور سفر کرده‌اند. فرهنگ جغرافیایی ایران مجموعه بسیار مفید و پرارزشی است که تا سالها یگانه مأخذ و منبع محققان جغرافیای ایران بود و اکنون نیز، با اینکه حدود چهل و اند سال از تألیف آن می‌گذرد، مورد استفاده قرار می‌گیرد. اطلاعات مندرج در آن شامل نام فعلی محل، نام دهستان، بخش و شهرستانی که آبادی در آن قرار گرفته، موقع طبیعی، فاصله تا مرکز بخش، فاصله تا راه شوسه، جمعیت، مذهب، زبان، عادات و عرفهای اجتماعی، شغل و کار، آب و هوا، امراض بومی، انواع محصولات، اقلیم و سابق تاریخی، صنایع دستی، معادن، تشکیلات اداری و اجتماعی، مدارس و دهها مطلب دیگر است. در آخر هر جلد نقشه‌هایی به مقیاس ۱:۵۰۰،۰۰۰ از آن استان فراهم آمده است. از مزایای دیگر این فرهنگ این است که تلفظ دقیق اعلام جغرافیایی را با الفبای لاتین به دست می‌دهد و، در نتیجه، مشکلات ناشی از تلفظهای نادرست در آن کمتر دیده می‌شود.^۳ البته کاری با این دامنه وسیع خالی از نقص نبود اما دایره جغرافیایی توفیق چاپ ویرایش دوم آن را نیافت و تنها به چاپ اوست آن پرداخت. مقارن با کوششهایی که در ایران صورت می‌گرفت، اداره جغرافیایی وزارت کشور آمریکا فرهنگی به انگلیسی با نام *Gazetteer of Iran* منتشر ساخت که در آن ۴۰۰۰۰ نام جغرافیایی ایران توضیح داده شده بود. این فرهنگ، با استفاده از کتب جغرافیایی قدیم و جدید فارسی و انگلیسی تألیف گردیده و، با توجه به محدودیت منابع، با ارزش شمرده می‌شود.

در سال ۱۳۳۹ ش، جغرافیدان ایرانی، دکتر لطف‌الله مفخم پایان، فرهنگ آبادیهای ایران را، که حاوی توضیحاتی درباره ۴۴۱۵۹ نام جغرافیایی بود، تدوین و منتشر کرد و، چون مؤلف در تدوین آن از روش الفبایی بهره جسته، استفاده از آن برای عموم در قیاس با فرهنگ جغرافیایی ارتش آسانتر است. چندین نقشه ارزشمند نیز در لابلای صفحات آن به چاپ رسیده است. مؤلف مذکور چند سال بعد، فرهنگ کوههای ایران و فرهنگ رودهای

حاشیه:

- (۱) *رك. مقدمه مرآت البلدان* (ج ۱)، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه، ۱۳۶۷، ص ۳۵ و ۳۶.
- (۲) «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت دارایی»، ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، ج ۶، ۱۳۳۷.
- (۳) «از یادداشتهای يك استاد»، *مجله یقینا*، سال ۳۱، ص ۶۰۷ و ۶۰۸.
- (۴) *مجله سپهر*، دوره اول، شماره اول (سال ۱۳۶۹ ش)، ص ۳۵ و ۳۶.

ایران را، با استفاده از فرهنگ جغرافیایی رزم آرا، در دو جلد استخراج و تدوین کرده و به چاپ رسانده است که از آثار مفید و تقریباً منحصر به شمار می‌آید. کتاب پرارزش دیگر اسامی شهرهای ایران در چهار مجلد است که آن را سازمان برنامه در سال ۱۳۴۴ بر اساس آمار به دست آمده از سرشماری سال ۱۳۳۵ و نیز با استفاده از بایگانیها و اطلاعات موجود در وزارتخانه‌های دولتی تنظیم و منتشر کرده است.

همچنین مرکز آمار ایران، پس از سرشماری سال ۱۳۴۵ و بر اساس آن، نخستین بار فرهنگ آبادیهای کشور را در چندین مجلد تهیه و چاپ کرد. آگاهیهای مندرج در این فرهنگ شامل اطلاعات مختلف در مورد راهها، منابع آب، مطالب مربوط به کشاورزی و دامداری و شرح تأسیسات دولتی هر محل است. از آن پس، مرکز آمار، پس از سرشماری سال ۱۳۵۵، به تجدید چاپ این کتاب بر اساس آمار جدید مبادرت کرد.^۵

نام «اداره جغرافیایی ارتش»، در سال ۱۳۴۷، به «سازمان جغرافیایی کشور» تبدیل شد و یکی دو سال بعد در آن واحدی به نام «شورای جغرافیایی» به وجود آمد. از تصمیمات نخستین این شورا، که از جمله اعضای ثابت و فعال آن دکتر محمدحسن گنجی استاد برجسته جغرافیا بود، تهیه و تدوین فرهنگ جغرافیایی کامل و مبسوطی برای ایران را باید یاد کرد. بدین ترتیب، اداره علمی اطلاعات جغرافیایی در درون سازمان به وجود آمد و مهمترین وظیفه آن تدوین فرهنگ جغرافیایی مورد نظر بر اساس نقشه‌های ۱:۲۵۰،۰۰۰ بود. سازمان جغرافیایی مصمم بود که وسیعترین و کاملترین مجموعه اطلاعات جغرافیایی را در مورد همه آبادیهای مسکون و غیرمسکون ایران به صورت منظم فراهم آورد. اساس این طرح چنین بود که سازمان جغرافیایی کشور، با استفاده از عکسهای هوایی خود، که طی پانزده سال با تلاش و کوشش فراوان به دست آورده بود و نیز با تکیه بر نقشه‌های ۱:۲۵۰،۰۰۰ (نقشه ۱۳۹) جمعاً ۱۳۹ جلد فرهنگ تهیه کند. انتخاب این نقشه‌ها بدین علت بود که در صورت تغییرات اداری در تقسیم بندی استانهای کشور از اهمیت تحقیقات انجام شده کم نشود. بر این اساس، مقرر شد که شورا و سایر افراد شایسته مطالعات کاملی انجام دهند. اجرای طرحی که متعاقب این تصمیمات تهیه و تصویب شد در حدود پانزده سال طول کشید.

پس از آن، حدود چهل تن از فارغ التحصیلان رشته جغرافیا آموزش دیدند. سازمان جغرافیایی برای اجرای طرح مهم خود پرسشنامه‌ای به عنوان شناسنامه آبادیها در ۲۰ صفحه تنظیم کرد که حدود یکصد سؤال در آن مطرح شده بود. برای اجرای طرحهای مصوب گروههایی مرکب از چند جغرافی‌دان، زبان‌شناس و لهجه‌شناس، همراه با فیلم بردار و عکاس، در

منطقه‌ای که وسعت آن با هر يك برگ نقشه مطابقت می‌کرد به تحقیق پرداختند. اطلاعاتی که بدین تریب طی سالها به دست آمد در سازمان جغرافیایی کشور تجزیه و تحلیل و طبقه‌بندی شد. همچنین مقرر گردید برای ۱۲۰ شهر بزرگ کشور مونوگرافی (تك نگاری) و برای هر استان يك کتاب فراهم شود. گروههای تحقیق کار خود را از اردیبهشت ۱۳۵۳ آغاز کردند. پس از دو سال، اولین جلد آزمایشی مربوط به شهرستان آباده، که عملیات میدانی آن زیر نظر سرهنگ بابامقدم انجام شده بود، از چاپ بیرون آمد و برای نظرخواهی نزد صاحب نظران فرستاده شد. بدین سان، طرح فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور به مرحله عمل در آمد. پس از وقوع انقلاب اسلامی در ایران و پیشامد جنگ، چند سالی پی گیری این طرح عظیم در بوته اجمال ماند؛ ولی، پس از پنج سال، دیگر بار ادامه آن کار در دستور فعالیتهای سازمان جغرافیایی قرار گرفت.^۶

از فرهنگ جغرافیایی آبادیهای ایران تاکنون ۹۹ جلد در ۷۱ مجلد منتشر شده است. هر جلد، چنانکه اشاره شد، توضیح اسامی يك برگ نقشه در مقیاس ۱:۲۵۰،۰۰۰ است و جمعاً سراسر ایران شامل ۱۳۹ برگ نقشه و ۱۳۹ جلد کتاب خواهد بود. چون جلدها نامرتب به چاپ می‌رسد، هم اکنون آخرین جلد، یعنی جلد ۱۳۹، که به شرح شهرستان گوادر در بلوچستان پرداخته، به طبع رسیده است. در مقدمه پاره‌ای از جلدها، تعداد نقشه‌ها ۱۳۸ برگ ذکر شده، اما در جلدهای چاپ اخیر این اشتباه تصحیح شده است. ظاهراً وجه اشتباه این بوده که در مجلدات اولیه برای ناحیه کلات در جوار بندر لنگه شماره‌ای در نظر گرفته نشده بوده، در حالی که در مجلدات اخیر این ناحیه نیز جای مستقلی در نقشه پیدا کرده است.

در مقدمه هر جلد، گفتار کوتاهی در معرفی کتاب آمده و طرز استفاده از آن شرح داده شده است. همچنین جدولی راجع به تلفظ صحیح حروف فارسی و الفبای لاتینی در آن آمده است. در این فرهنگ، شرح همه شهرها و آبادیهای بزرگ و کوچک و حتی مزارع به اختصار آورده شده است. توضیحاتی نیز درباره مزارع آبادیهای غیرمسکون، ذیل روستای مربوط، داده شده است. نام و مشخصات رودها و دشتهای و کوهها و دیگر عوارض طبیعی، که

روی نقشه نشان داده شده، در شرح آبادیهایی که به آنها نزدیک هستند آمده و همچنین شرحی در باب ائینه باستانی و تاریخی هر محل به آن افزوده شده است.

برای تدوین این فرهنگ، غیر از تحقیقات میدانی پژوهشگران سازمان جغرافیایی کشور، از مطالعات و تحقیقاتی که درباره مناطق مختلف ایران انجام یافته نیز استفاده شده است. تحقیقات در مورد هر محل البته طی سالهای متمادی، یعنی از ۱۳۵۳ تاکنون، انجام شده؛ اما، در مقدمه هر جلد تصریح شده که اطلاعات مربوط به آن در چه سالی گردآوری شده است. اطلاعات و آگاهیهای مندرج در مجلدات مختلف این کتاب کاملاً یکنواخت و یکدست نیست، چون کار گردآوری طی مدتی طولانی انجام گرفته و هنوز هم ادامه دارد. بدیهی است که سرعت تغییرات و تحولات هر محل، به ویژه ساختار جمعیتی و مهاجرت و اصولاً تراکم جمعیت در جاهای مختلف، انعکاس آنها را مشکل می‌سازد. با اینهمه، طبعاً چاپهای بعدی این فرهنگ باید بر اساس آخرین داده‌های آماری باشد.

در آخر هر جلد نقشه مربوط به آن عیناً چاپ شده که مفید است و علاقه‌مندان می‌توانند مطالب کتاب را در مقایسه با نقشه بهتر دریابند. البته سازمان جغرافیایی کشور همیشه دقیقترین نقشه‌های ایران را تدارک دیده، اما پیوسته از عرضه آن به مؤسسات آموزشی و علاقه‌مندان جغرافیا، بر پایه تفکر سنتی حاکم بر آن، خودداری ورزیده است. بدیهی است در حال حاضر، که می‌توان به یاری ماهواره‌ها دقیقترین نقشه‌ها را فراهم کرد،

دیگر جنبه سرّی سنتی نقشه مطرح نیست. استفاده از این فرهنگ در حال حاضر بس دشوار و وقتگیر است. باید جای احتمالی هر آبادی را در نقشه معین و آنگاه به جلدی که مختص شرح آبادیهای آن نقشه است مراجعه کرد و احیاناً برای پیدا کردن يك محل چندین جلد کتاب را بررسی کرد. لذا چاپ يك جلد فهرست راهنمای آبادیها مفید بلکه ضروری است. در مرحله بعد چاپ دیگری از کل فرهنگ به صورت الفبایی لازم به نظر می‌رسد که طبعاً موکول به تدوین و انتشار دوره کامل این کتاب است. ترتیب الفبایی امکان خواهد داد که خواستاران، فارغ از تقسیم‌بندی فنی کنونی، به راحتی بتوانند عنوان مورد نظر خود را پیدا کنند.

قطع کتاب رحلی متوسط، جلد آن شمیروبهای کنونی آن البته گران است. سابقاً دستیابی به این فرهنگ به زحمت امکان‌پذیر بود؛ اما اکنون که بهای آن افزایش یافته، در کتابفروشی سپهر، وابسته به سازمان جغرافیایی (نیش خیابان معلم)، در معرض فروش گذاشته شده است. انتظار این است که سازمان جغرافیایی توفیق اجرای کامل این طرح بزرگ و ارزشمند را پیدا کند.

حاشیه:

- (۵) گنجی، محمدحسن، جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب اسلامی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ ش، ص ۲۷۱ تا ۲۷۶.
(۶) همان، ص ۴۵۱ تا ۴۵۳

● برگزیده مقاله‌های نشر دانش (۴)

بحران دموکراسی در ایران

نویسنده ناصر ایرانی

● مشتمل بر ۳ بخش و ۱۳ مقاله:

- بخش اول: درباره تاریخ معاصر ایران (حاوی ۶ مقاله که در هر يك رویدادی مهم یا دوره‌ای از تاریخ معاصر ایران تحلیل شده است).
- بخش دوم: درباره جامعه آمریکا (حاوی ۳ مقاله که به مسائل اجتماعی و فرهنگی جامعه آمریکا پرداخته است).
- بخش سوم: چند مسئله فرهنگی و سیاسی (حاوی ۴ مقاله که به بررسی و تحلیل چند مسئله سیاسی و فرهنگی می‌پردازد).